

Den danske bondeungdoms mobilitet i 1730'erne

Jens Holmgaard (†)

Fortid og Nutid, marts 2003, s. 26-48

Nedlæggelsen af Frederik 4.s landmiliti i 1730 blev indledningen til en betydelig mobilitet blandt danske bønderkarle og -drenge. Regeringen søgte at begrænse den med forskellige bestemmelser, der kulminerede med stavnsbåndsforordningen i 1733. Denne forordning var imidlertid uklar mht. tidspunktet for stavnsbindingens indtræden, hvilket gav anledning til uenighed blandt godsejerne. Men i 1735 præciseredes den til 14-årsalderen. Turbulensen fortsatte imidlertid og som indledning til et forsøg på at begrænse den, indhentede regeringen i 1737 indberetninger om problemet fra amtmændene. Det materiale, som herved fremkom – dels fra amtmændene selv og dels fra mange godsejere – er af stor værdi for belystningen af problemet og blev formentlig udgangspunktet for den udvidelse af stavnsbindingen til at gælde fra det 9. til det 40. år, som skete i 1742.

Jens Holmgaard, 1920-2002, tidligere landsarkivar, dr. phil. Har bl.a. skrevet en lang række artikler om dansk landbohistorie i 1700-tallet, hvoraf de vigtigste er samlet i *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet* (1990). Har desuden udgivet *Fæstebonde i Nørre Tulstrup. Christen Andersens Dagbog 1786-1797* (1969) og ... *uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmiliti med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt* (disputats, 1999).

1730'erne var formentlig en af de mest turbulente perioder i den danske mandlige bondeungdoms tilværelse. Ophævelsen af Frederik 4.'s landmiliti den 30. oktober 1730 udløste umiddelbart en karleflugt, formentlig især blandt de udskrevne karle, som med ét slag var blevet løst fra deres lovbestemte stavnsbinding. Det er omstridt, hvordan de ikke-udskrevne karles retsstilling var, da lovgivningen var uklar.¹

Hvor omfattende dette opbrud af bønderkarlene faktisk var, savner vi enhver talmæssig viden om. Det kan have været mindre, end de reaktioner, det fremkaldte, giver indtryk af. Under den herskende karlemangel kunne selv flugt af et marginalt antal godt tænkes at fremkalde betænkeligheder. Hvor karlene flygtede hen, ved vi heller ikke meget om – til udlandet (inkl.

hertugdømmerne), til købstæderne, til andre godser eller – og måske ikke mindst – til de gevorbne regimenter, herunder især rytterregimenterne.

Men altså, godsejerne blev forskrækkede og slog alarm, og regeringen tog sagen alvorligt og gennemførte gradvis foranstaltninger, der sigtede til at hæmme flugten. Kun halvanden måned efter ophævelsen udkom forordningen af 15. december 1730,² der indskærpede, at bønderkarlene ikke måtte antages ved de gevorbne regimenter, før de lovligt havde opsagt tjenesten hos deres husbonde og derpå afventet førstkommande fardag. Tre uger senere, den 5. januar 1731, fulgte et patent, der lovede generalpardon til dem, der var undvejet »af vore riger og lande«, hvis de igen indfandt sig, ligesom de efter deres tilbagevenden frit

Forordning

Anlangende

At holde det unge Mand-
skab ved Jorde=Goedset
i Danmark.

KJØBENHAVN,

Trykt udi H. Kongl. Majestts. og Univerfit. Bogtrykkerie.

Fig. 1. Forsiden til Forordning anlangende at holde det unge Mandskab ved Jorde=Goedset i Danmark af 5. Marts 1731.

kunne vælge mellem at nedsætte sig enten på landet eller i købstæderne. Det var dog næppe mange, der herefter vendte hjem, men deres antal kendes af gode grunde ikke. Amtmand Christian Teilmann i Lundenæs og Bøvling Amter beretter således i 1737 om 199 karle, der er undveget fra hans amter, og hvoraf ingen trods den udstedte generalpardon var vendt tilbage.

Og to måneder efter generalpardonens udkom så forordningen af 5. marts 1731 »anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark«. Heri afmales meget drastisk den situation, som man mener, at landet – naturligvis utilsigtet – er kommet i ved landmilitens nedlæggelse. Karlene tror fejlagtigt, at de er »sat i sådan frihed, at de kan opsigte deres tjeneste og flytte fra et gods til et andet, når de vil, sætte sig i købstæderne, ja vel også rejse aldeles af landet, uden at nogen dem sligt kunne formene, hvorover en anseelig del af bøndergodset (...) skal være øde (...) såvel os [kongen] på vores eget jordegods til besynderlig afgang i vores kontributioner og reventer, som og de andre jordegodsejere til (...) ruin og fordærvelse«.³

Løftet fra den 5. januar om frit valg af opholdssted gælder åbenbart ikke længere. Denne forordning truede dem, der rømte til udlandet, med fred og arveløshed og indskærpede pasforordningen af 19. februar 1701. Uden direkte at nævne det, indebar den (gen)indførelse af det stavnsbånd, som to år senere blev udtrykkeligt formuleret i § 18 i forordningen af 4. februar 1733 »om en ny landmilit's indrettelse i Danmark«.

Regeringen betragtede flugt ud af landet som alvorligst, derpå peger forordningen af 12. januar 1733, som foreskriver al øvrighed – men i særdeleshed færgemænd, magistraterne i købstæderne og toldbetjentene, især de steder, »hvorfra der er skibsfart«, og overalt, »hvorfra mandskabet kan

komme ud af landet« – nøje at eksaminere alle »bønderkarle og andre ubekendte eller suspekter personer« og ikke lade dem passere uden gyldigt pas. Hvis nogen bønderkarle begiver sig »ud af landet eller til vore tyske provinser« uden pas, skal det være officererne tilladt at pågribe dem og sætte dem til krigstjeneste.

Med den nævnte § 18 i forordningen af 4. februar 1733 blev så et stavnsbånd på bønderkarlene lovformeligt indført. Om dets aldersgrænse opadtil på 36 år efterlod forordningen ingen tvivl. Derimod var der uklarhed om den nedre aldersgrænse, som efter ordlyden af paragraffens indledning vel umiddelbart måtte opfattes som fødslen: »Ingen bondekarl må give sig fra det gods, hvor han er født, så længe hans husbond kan skaffe ham tjeneste, med mindre han er over de til indrulleringen ansatte år [36], eller (...) sin tid ved landmiliten rigtig har udtjent«. Det er muligvis vornedskabets binding til godset fra fødslen, der uagtsomt har smittet af på formuleringen. Skulle bestemmelsen allerede fra begyndelsen tolkes, som den blev det i 1735, som stavnsbånd fra det fyldte 14. år, måtte dette eventuelt bygges på udtrykket »bondekarl«, hvad man jo først er som voksen eller halvvoksen, og på den endnu gældende pasforordning fra 1701.

Men under alle omstændigheder gav §18 anledning til uenighed blandt godsejerne om den rette tolkning. Uenigheden afklaredes først ved art. 1 i forordningen af 9. december 1735 »anlangende hvad ydermere ved landmiliten (...) skal iagttages«: »Skal proprietærernes ret til det unge mandskab have sin begyndelse fra den tid, at de slige fylder deres 14de år«.

En anden uklarhed, eller rettere svigtende logik, i § 18, som ikke blev afklaret i 1735 eller, så vidt mig bekendt, på noget senere tidspunkt, var spørgsmålet om stavnsbindingsperio-

den for de karle, der blev kasseret ved sessionen. For de udskrevne karle op-hørte stavnsbåndet, når de havde udstået deres tjenestetid, som var otte år, hvis de blev udskrevet før deres 30. år, og seks år, hvis de blev udskrevet efter deres 30. år. Eftersom karlene kunne udskrives fra 18-årsalderen, kunne de altså i gunstigste tilfælde være fri af stavnsbåndet allerede som 26-årige. Og da stavnsbindingen var motiveret med landmilitstjenesten, var det ikke særlig logisk, at også de kasserede skulle være bundet, og endda for alles vedkommende til 36-årsalderen.

Men altså, otte eller seks års tjenestetid og stavnsbinding fra det fyldte 14. år til det fyldte 36. år var den principielle regel efter 1733- og 1735-forordningerne.

Disse tjenestetider og aldersgrænser skulle dog ikke få lang levetid. Allerede ved forordningen af 30. juni 1741 øgedes tjenestetiderne, og ved plakat af 12. oktober 1742⁴ blev stavnsbåndet forlænget til at gælde fra 9 til 40 år. Siden, i 1764, blev den nedre grænse yderligere sænket til fire år. Og i øvrigt blev lægdsstørrelserne gradvist nedsat. Hvor de i 1733 var på 60 td. htk., blev de ved forordningen af 30. marts 1742 reduceret til 40 td. htk. og sidenhen yderligere, til de i 1774 endte med kun at være på 22 td. htk. – altså næsten som i 1701, da de var på 20 td. htk. Således kom et stadig større antal af bønderkarlene til at tjene i landmiliten.

1741-forordningen minder meget om den forordning af 19. februar 1707, der annullerede løftet i Frederik 4.s landmilitforordning af 22. februar 1701 om frigivelse efter seks års tjeneste. Den årlige frigivelse fra hvert kompagni begrænsedes i 1741 til 12 mand, hvilket medførte en større eller mindre forlængelse af tjenestetiden for de øvrige. Desuden blev for de nyudskrevne karle tjenestetiden øget fra de hidtidige 6-8 år, til 12 år for udskrevne mel-

lem 18- og 24-årsalderen, ti år for udskrevne mellem 24 og 31 år og otte år for udskrevne mellem 31 og 36. Desuden gentog 1741-forordningen en bestemmelse fra forordningen af 5. marts 1731 om, at godsejeren måtte afgive en karl, som efter udstået landmilitstjeneste ikke ville antage en gård i fæste, til 6 à 8 års fortsat soldatertjeneste i et af de gevorbne regimente.

Plakaten fra 1742 henviser til en disput mellem godsejerne, hvoraf nogle med henvisning til 1735-forordningen påstår, at stavnsbindingen først begynder ved det fyldte 14. år, og at karlen først da skal indføres i reserverullen, mens andre med henvisning til en kgl. resolution af 25. august 1741 vil gøre gældende, at deres ret til karlene begynder ved det fyldte 9. år og varer til det fyldte 40. år, og at karlene skal være indskrevet i reserverullen i denne periode.

Med denne kgl. resolution forholder det sig lidt mystisk. Den nævnte dato var der udgået et reskript til de sessionsdeputerede for Det Søndre Jyske Regiment om til oplysning om de mulige reserver for landmiliten at forfatte en liste, der for hvert gods skulle oplyse antallet af karle mellem henholdsvis 9 og 12, 12 og 15, 15 og 18, 18 og 30 og mellem 30 og 40 år. Reskriptet findes ikke indført i *Kancelliets Brevbøger*. Det er trykt i *Rothes Rescriptsamling*, I, s. 54f., og er herfra gengivet i *Fridericias Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaadets Historie*, s. 135.⁵ Det er hos Rothe kun omtalt som gældende for det nævnte regiment, men Fridericia forudsætter – formentlig med rette – at et tilsvarende reskript også må være sendt til de sessionsdeputerede for de øvrige regimente. Krigskommissær J. Kaalund forudså, at det ville give anledning til uenighed blandt godsejerne, og anbefalede derfor i en skrivelse af 3. september 1742 til generalløjtnant og overkrigssekretær Michael Numsen, at en kgl. ordre

Fig. 2. Menig musketer af Riberhusiske nationale Regiment 1728 (Tegning gengivet efter E. C. Worgewitz: *Infanterie du Roy de Dannemarc*, utrykt og håndkolereret værk, Tøjhusmuseet).

skulle afklare sagen. Numsen videre- sendte skrivelsen til oversekretæren i Danske Kancelli, J.L. Holstein. Han må have forelagt den for Landetatens Generalkommissariat, der imidlertid den 25. september erklærede sig »aldeles ubekendt« med reskriptet af 25. au-

gust 1741. Derpå indstillede Kancelliet til kongen, at det burde fastslås, at stavnsbindingen skulle udvides til alderen 9 til 40 år, og at udskrivning til landmilitseren kunne finde sted mellem 18 og 40 år. Og dette skete derpå ved plakaten af 12. oktober 1742.

I tilfælde af udskrivning hen mod terminens slutning kunne stavnsbindingen altså herefter vare, til den pågældende var 48 år. Og ved forordningen af 1. juli 1746 »angående adskillige poster landvæsenet fornemmelig vedkommende«, der udstedtes i anledning af kvægsygen, blev stavnsbåndet reelt gjort livslangt, idet karlene efter aftjent værnepligt forpligtedes til at nedsætte sig og fæste gård på det gods, hvorfra de var udskrevet. Bestemmelsen var formelt tænkt at skulle være midlertidig, men blev ikke siden ophævet. Det er uklart, om eller hvordan den påvirkede tidspunktet for stavnsbindingens ophør for de ikke-udskrevne.

Reskriptet af 29. marts 1737

Baggrunden for udvidelsen af stavnsbindingsperioden i 1742 var naturligvis et udbredt godsejerønske herom. Det har åbenbart været gjort gældende, at mange bønder sørgede for at sende deres drengebørn hjemmefra, inden de fyldte 14. Og regeringen har taget spørgsmålet alvorligt. Allerede i 1737 indhentede den via stiftamt-mænd og amtmænd fra lokalsamfundet betænkninger, der skulle tjene til at belyse dets relevans. Og det må nok formodes, at dette i realiteten er startskuddet til i hvert fald sænkningen af aldersgrænsen for stavnsbåndet til de 9 år, som blev lovbestemt i 1742.

Indkaldelsen fandt sted med følgende kgl. reskript af 29. marts 1737 til samtlige stiftamt- og amtmænd undtagen på Bornholm, Island og Færøerne. Disse tre er medtaget på listen over adressater, men er igen slettet:

Vi Christian 6. (...)V.s.g.t. Eftersom os (...) er bleven foredraget, hvorledes af det unge mandskab på landet, som er under 14 år gammel, skal en stor del underhånden bringes ud af landet for

at undgå at vorde udi reserverullerne antegnet, når de er blevet 14 år gammel, og hvorover på sligt ungt mandskab i tiden kan ventes at blive mangel i landet; Thi er vores (...) vilje og befaling, at du udi det dig (...) anfortroede amt straks og ufortøvet, såvel hos proprietærene som andre vedkommende med al flid erkyndiger dig, om det sig således forholder, at almuen af deres børn og ungt mandskab, som ikke har opnået sit 14. år, nogen af landet har ladet udkomme, hvorledes og ved hvad lejlighed det da kan være sket, og fra hvad steder, samt hvorhen de er blevet sendt, og hvad antallet af sligt ungt mandskab da vel er, som således af landet kan være udbragt, med hvad videre du derom kan bringe i erfaring, og os så straks derom din (...) relation at tilsende. Dermed sker (...) Frederiksberg den 29. marts anno 1737.

*Christian R/
J. L. v. Holstein*

Også dette reskript vidner om, at man i regeringen tillagde flugten til udlandet den største vægt – naturligt nok, for så vidt som disse var tabt for landet, mens de der blot forlod deres fødegods dog som regel på den ene eller anden måde bidrog til samfundshusholdningen. Desuden kunne det tyde på, at man i 1735 har anset 14-årsgrænsen for tilstrækkelig til at sikre drengebørnenes forbliven på fødegodset og ikke har forudset den mulighed, at hensigten kunne blive omgået ved bortsendelsen af dem, inden de fyldte 14.

Reskriptet gav anledning til et temmelig fyldigt, om end meget uensartet materiale, bestående dels af mere eller mindre detaljerede sammenfatninger fra stiftamt- og amtmændene af de svar, de havde modtaget, og dels af de indhentede udtalelser fra godsejere og andre, som nogle af amtmændene medsendte i original som bilag til deres egne besvarelser.⁶ Uensartet er

også tilstanden i landet mht. mand-skabets flugt fra fødegodserne, hvis man skal tage alle amtmændene på ordet, hvad man måske nok heller ikke altid skal. Men under alle omstændigheder kan der udtrages mange interessante oplysninger om forholdene i landbosamfundet i de nærmeste år efter stavnsbåndets (gen)indførelse.

Reskriptet er ganske klart, hvad angår det spørgsmål, der ønskes besvaret. Det er alene bortbringelsen til udlandet af bonde drenge under 14 år, de nærmere omstændigheder herved, oplysning om hvorhen de er bragt og deres antal. Imidlertid går indberetningerne og deres bilag ofte videre, tildels langt videre. Mange beskriver desuden de indenlandske flytninger for drenge under 14 år, og en del benytter lejligheden til også at beskæftige sig med rømninger af karle over 14 år, ja, enkelte endog med fæstebønders rømning.

Denne udvidede fortolkning af reskriptets hensigt skal man dog ingenlunde beklage. Tværtimod! Den giver nemlig et – langtfra udtømmende, men særdeles værdifuldt – indblik i problemerne i al almindelighed omkring den mandlige bondeungdoms mobilitet i 1730'erne.

Indberetningerne generelt

Der foreligger i alt 25 amtmandsindberetninger bevaret. To – Hørsholm og Kalø – mangler. 19 af indberetningerne består alene af amtmandens egen mere eller mindre summariske rapport, mens 6 er bilagt de svar i original, som de har modtaget fra godsejerne eller andre adspurgte.

Mest summariske er som helhed de sjællandske. Rekordene i så henseende har amtmand T. Lillienskiold, Ringsted Amt, som på en enkelt side, foruden den formelle indledning og af-

slutning, kan oplyse, at ingen under 14 år vides »af landet at være bortkomne«, men at nogle »begiver sig til købstæderne at lære et håndværk, og ellers går fra et gods til et andet«. Fyl digst og altså i nogle tilfælde bilagt de indkomne svar er de jyske. Ret beset er det måske naturligt nok. Fra Jylland var mulighederne for flugt ud af landet pga. den landværts forbindelse til udlandet via hertugdømmerne langt større end på Øerne, ligesom også betingelserne for søværts flugt til Holland var bedre.

At samtlige 25 indberetninger svarer på reskriptets spørgsmål om udbringelse til udlandet af drenge under 14, er en selvfølge. Mindre selvfølgelig er det, at de 21 også beskæftiger sig med den indenlandske mobilitet i denne aldersgruppe, og at 13 desuden beskæftiger sig – ofte meget indgående – med de ældre bønderkarles rømning, som givetvis af alle betragtes som hovedproblemet. Ja, at enkelte endog omtaler fæstebønders rømninger.

De seks amtmænd, hvorfra de indkomne besvarelser i original er vedlagt, er følgende: 1) Stiftamtmand Christian Sehested, Odense og Rugård Amter, refererer ret kortfattet svarene fra flere godser, og som en art illustration vedlægger han svaret fra F. v. Holstein til Søby Søgård. 2) Stiftamtmand Peter Neve, Ålholm, Halsted Kloster og Maribo Amter, oplyser, at reskriptet har cirkuleret efter læsning på Christiansholms (nu Ålholms) birketing (svarende til Musse Herred), men alene fået intetsigende påtegninger fra godserne om modtagelse og videresendelse. Kun fra Højbygård meldes der om, at 7 personer under 14 år er »bortløben«, men hvorhen »vides ikke«. Desuden har amtmanden ladet amtsforvalter F.C. Rennemann rundsende reskriptet til godserne i hhv. Halsted Kloster Amts Sønder og Nørre herred, hvor det har fået betydeligt fyldigere påtegninger, der rummer reelle, vær-

difulde oplysninger. 3) Stiftamtmand C.C. Gabel, Riberhus Amt, har medsendt talrige fyldige originale svar, som vidner om, at amtets grænse til Slesvig giver gode muligheder for karlene for at rømme til hertugdømmerne, hvor de er sikret mod at blive indfanget af deres husbonder, ligesom flugtmulighederne til søs, især fra Vesterhavsøerne, er betydelige.⁷ 4) Amtmand E.C. v. Linstow, Koldinghus Amt, fører an, hvad selve omfanget af hans indberetning med bilag angår. Fra private godsejere foreligger dog kun to besvarelser. Til gengæld er bilagene vedrørende problemerne på rytterdistriktet særdeles omfattende og detaljerede. De beskæftiger sig hovedsagelig med det problem, at karlene, frem for at møde op til landmilitssessionerne i stort tal mere eller mindre proforma deserterer og lader sig hverve til forskellige rytterregimenter. Dette betegnes som misbrug af forordningen af 12. januar 1733. 5) Stiftamtmand C. Güldenchrone, Hald Amt, har dels selv præsteret en omfattende indberetning med meget fyldige referater af de enkelte godsers svar, og desuden vedlagt disse i original. Da også de gennemgående er meget indholdsrige, får man et godt og detaljeret indblik i forholdene i Hald Amt. 6) Hvad besvarelserne angår gælder det samme for Skivehus Amt, hvor amtsfuldmægtig Hans Lund på den fraværende amtmand Selio Müllers vegne har rundsendt reskriptet og indkaldt reaktioner herpå. Han har dog i sin følgeskrivelse på egen hånd givet det en udvidet fortolkning og direkte opfordret godsejerne til også at give oplysning om rømninger af karle over 14 år.

Om indberetningen fra amtmand C.C. Schinkel, Dueholm, Ørum og Vestervig Amter, gælder, at den kun er et sent tillæg til en tidligere indsendt beretning, som ikke er bevaret. Hvor fyldig den har været, og om den har haft bilag, kan derfor ikke vides.

Bonedrenge udbringelse af landet

Som helhed dementerer svarene klart den opfattelse, som lå til grund for reskriptet af 27. marts 1737, nemlig at der fandt en omfattende flugt sted ud af landet af bondesønner under stavnsbåndsgrensen på 14 år. Et eksakt tal på dem kan ganske vist ikke udledes af materialet, men der er sandsynligvis tale om langt under 100 personer i alt. Altså om et meget lille problem.

Fra 14 af de 25 amter er meldingen klar og uden forbehold: Ingen under 14 år er udbragt af landet (lig med riget). Fra fire amter er meldingen ikke helt så klar, men må formentlig tolkes som: Ingen. Fra to amter meldes om én fra hvert amt, i det ene tilfælde udtrykkeligt angivet: Til Norge. Til Norge er eventuelt også et par stykker kommet fra Ålborghus Amt.

Tilbage bliver herefter fire amter, hvorfra der skal være bortkommet til udlandet henholdsvis et ukendt antal (*»enkelte«*) fra Tryggevælde Amt, 5 fra Assens og Hindsgavl Amter, 11 (en del af disse dog usikre) fra Lundenæs og Bøvling Amter og 30 fra Riberhus Amt. Til dette tal fra Riberhus Amt knytter der sig dog nogen usikkerhed. Stiftamtmand Gabel oplyser ganske vist udtrykkeligt, at der fra amtet skal være *»udbragt af landet«* i alt 30 drenge under 14 år. Men de originale svar fra de pågældende godser, som er medfulgt, udtrykker sig faktisk ikke så éntydigt om alderen på disse rømte personer, men siger kun, at der er bortgået så og så mange af det *»ovenmeldte unge mandskab«*. Og når det tages i betragtning, hvor mange både amtmænd og godsejere, der fortæller om alle rømninger af karle uanset alder, kan man nok nære tvivl om, hvorvidt just godsejerne i Riberhus Amt i den henseende skulle være en undtagelse. Det er i hvert fald påfaldende, at ikke mindre end 28 af de omtalte rømmede

er fra godserne i Malt Herred, som kun omtaler disse og ikke nævner karle over 14 år.

To amtmænd, Nicolaus Gersdorff i Københavns Amt og Trappaud i Dronningborg, Silkeborg og Mariager Klosters Amter og fem godser (Hennegård, Søvig, Hesselmed og Frøstrup i Riberhus Amt samt Restrup i Hald Amt) prøver at begrunde, hvorfor ingen under 14-årige er bragt ud af landet. Forklaringerne er stort set ens: Drengene i den alder kan ikke ernære sig selv ved deres arbejde, og ingen i det fremmede er derfor interesseret i at modtage og forsørge dem, og deres forældre hjemme er for fattige til det. En enkelt, forvalter C. Sørensen på Restrup, føjer hertil, »at da de (tilmed) ej forstod sproget, skulde de vel komme slet af sted«. Den sidste grund, som umiddelbart kan lyde plausibel, kan dog næppe have været afgørende, da den åbenbart ikke tæller, når karlene er over 14 år og vel heller ikke da med ét slag var blevet kyndige i fremmedsprog. Og godsejer P. Nielsen Endorph på Hennegård føjer dog til sin begrundelse for, at drenge i så ung en alder ikke blev bragt ud af landet: »men så snart de på fremmede steder kan ernære sig, tager de fleste flugten til Holland og Holsten i regarde at blive fri for at indskrives i reserverullerne«.

Bondedrengenes indenlandske mobilitet

Ganske anderledes betydningsfuld var åbenbart bondedrengenes indenlandske mobilitet. Den synes at have haft et meget stort omfang og var da også ifølge 1735-forordningen helt legal. Men den betragtedes ikke desto mindre af nogle godsejere som ulovlig og i hvert fald af de fleste som meget beklagelig.

Af de 25 amtmandsindberetninger beskæftiger de 21 sig med de under

14-åriges indenlandske mobilitet – til andre godser, til købstæderne, til latinskoler m.v. Synet på betydningen af disse flytninger bort fra fødegodset er meget forskelligt, herunder også frygten for, at de skal resultere i forøgelse af karlemanglen.

Stiftamtmand N. Gersdorff, Københavns Amt, omtaler de indenlandske flytninger og fremhæver – foruden søgningen til købstæderne for at lære et håndværk – flytning fra godser med hoveri til de hoverifri. En godsejer i hans amt har foreslået, at godsejerne skulle have ret til at tilbagekalde disse under 14 år gamle bortflyttede. Men det synes, siger Gersdorff, »dog ikke lidt at stride imod den allernådigste forordning om vornedfrihed«.

Også amtmænd F. v. Oertz, Roskilde Amt, understreger vandringerne fra de hoveriplagede godser til »frigodserne«. De godsejere, som pga. hårdt hoveri mister deres folk, er selv årsag hertil, siger han. De godser, »hvor ikkun tåleligt hoveri er, [er] alletider med mandskab opfyldt«. Og de drenge, som hensættes til købstæderne, »forbliver dog i landet«, og selv om enkelte af dem siden rejser udenlands, vender de fleste tilbage. Så han frygter ikke mangel på mandskab, og det så meget mindre, som mange bønder har fra fire til otte sønner.

Amtmand F. v. Gram, Frederiksborg og Kronborg Amter, kan berette om, at en del vandringer fra amt til amt foregår. For at få dette forhold bekræftet har han fra præsterne indhentet udtog af kirkebøgerne over alle de drengebørn, som er født mellem 1719 og forordningen af 4. februar 1733, og som nu i 1737 ikke opholder sig i hans to amter. Disse udtog er vedlagt hans korte beretning og omfatter for Frederiksborg Amt 54 og for Kronborg Amt 35, i alt 89 drenge født i disse 14 år, som i 1739 ikke opholdt sig på deres fødegods, men i tilstødende amter, i København eller andre nordsjællandske køb-

Fig. 3. Fra de to nordsjællandske sogne Herlev og Freerlev ved Hillerød var der i årene før 1737 flygtet 11 drenge fra de godser, hvortil de var stavnsbundne. De fleste var dog ikke draget særlig langt væk. Oversigt i amtmand F. von Grams indberetning fra Frederiksberg Amt.

Allerunderdanigste Forklaring

Der er indkomne 11 unge Mand, som er fødte paa Frederichsborg og Cronborg Amter, som i 1737 er flygtet fra de godser, hvortil de var stavnsbundne. De fleste var dog ikke draget særlig langt væk. Oversigt i amtmand F. von Grams indberetning fra Frederiksberg Amt.

Sogne og Byer.	Sotaldrenes Navne.	Børnernes Navne.	Alter	Hvor de nu ere.
Frederichsborg Amt. Herlev Sogn og Bye.	Martin Madsen	Martin Madsen	18.	paa Roskilde Amt.
	Otto Larsen	Lars Otto	17.	
	Margrætte Olsen	Jørgen	17.	i Hillerød Gørgsdae.
	Vincke Jansen	Jens Vincke	16.	paa Frederichsborg.
	Otto Larsen	Vincke Olsen	14.	paa Kiøbenhavn Amt.
	Peter Jacobsen	Jørgen Peter	5.	paa Herrskildes Amt.
	Fresløv.	Emanuel Madsen	Jørgen Emanuel	16.
Jens Emanuel		Jens Emanuel	13.	
Jens Jacobsen		Vincke Jansen	16.	i Kiøbenhavn.
Jens Peter		Jens Peter	16.	i Frederichsborg Amt.
Jens Carl		Jens Carl	14.	i Roskilde.
Hammersholt	Jens Olsen	Jens Olsen	9.	paa Cronborg Amt.

stæder (Helsingør, Hillerød, Roskilde og Slangerup). Kun for syvs vedkommende var deres nuværende opholdssted ukendte (»borte med forældrene og vides ej, hvor er«). Til at sætte disse tal i relief havde det været nyttigt at få oplyst det samlede tal på drengene af disse årgange i de to amter.

Hvor amtmændene i Københavns og Roskilde Amter anser udsigten til

strengt hoveri som en væsentlig grund til den indenlandske mobilitet blandt de unge bondesønner, angives i de syd- og vestjyske amter »disse skarpe hede-egnes ufrugtbarhed« med deraf følgende fattigdom, ringe løn og forpligtelse til at fæste ringe gårde. Mange godser i Riberhus Amt melder om disse problemer. Fra et enkelt gods lyder der dog mere optimistiske toner, der lige-

som amtmand Oertz i Roskilde Amt antyder dårlig behandling af karlene som motiv for deres flugt fra visse godser. Fuldmægtig Hans Kragh på amtsforvalter Jørgen Bruuns gods Krogs-gård i Skast Herred kan oplyse, at tilstanden mht. rømninger her fra godset tidligere har været det samme som på de øvrige godser. »Men hr. cancelliråd Bruuns milde forhold med hans bønder og mandskab [kontribuerer] meget til, at de ikke er nær så inclineret til at desertere fra godset som hidtil«.

Også amtmand Teilmann, Lunde-næs og Bøvling Amter, fremhæver, foruden frygten for indrullering i landmilitsten, at de »sandige« og ufrugtbare egne i hans amter forstærker tiltrækningen fra »Fyn, Sjælland, Holsten og deslige frugtbare egne, som bedre kan føde mandskabet«. Herom vidner noksom »den mængde jyder, som bor udi Fyn, Sjælland, Holsten og andre lande, hvor de tilbyder højere løn«. Det skal understreges, at Teilmann med disse bemærkninger taler om karle både under og over 14 år.

Teilmanns indberetning får en særlig værdi ved at være bilagt en meget detaljeret specifikation, som gods for gods oplyser, hvor mange karle der er rømmet, og hvorhen de er rømmet, for så vidt dette er bekendt. Desuden oplyses det, om karlenes alder er kendt (over eller under 14 år), hvilket dog er undtagelsen. Af i alt 199 personer på listen meldes udtrykkeligt 13 at være under og 49 at være over 14 år, mens alderen på de øvrige 137 siges ikke at være oplyst. Teilmann anser også de indenlandske flytninger af drenge under 14 år som et misbrug, der bør dæmmes op for.

Stiftamtmand C. Güldenchrone, Hald Amt, vil søge en væsentlig del af forklaringen på de unge bondedrenge indenlandske mobilitet i det forhold, at forældrene er for fattige til at kunne underholde dem. De kan »formedelst uformuenhed ikke forsyne dem med

fornødne klæder og føde«, hvorfor de »til dessen erlangelse søger ind på anden proprietærgods og der tager tjene-ste for at vogte fæmon og anden deslige gerning«. En tilsvarende forklaring giver fuldmægtig C. Sørensen på Restrup i Rinds Herred. Drengene går til andre godser for at vogte kvæg, fordi »forældrene for fattigdoms skyld ej kan holde [dem] hjemme«. I modsætning til mange andre godsrepræsentanter anser han dog ikke dette problem for stort, thi »om nogle går ud af et gods, går andre derind igen«. Så det går stort set lige op. Det samme mener fuldmægtig D. Iversen på Sødal i Nørlyng Herred. Men med de voksne karle, som rømmer til »Holsten, Sjælland og andre steder«, er det alvorligere, for af dem har ingen indfundet sig igen. Med andre ord: de indenlandske flytninger afbalancerer stort set hinanden. Men rømninger til udlandet af de over 14 år gamle er et alvorligt problem, da de definitivt tapper landet for karle til landmilitstjenesten og gårdfæste.

Et mindre positivt syn på den indenlandske mobilitet har Mogens Rosenkrantz på Spøttrup, der efter at have langet hårdt ud efter den »dovne og nachlæssige bonde«, som, »efter at have ruineret og forødet sin gård og gårds besætning, af husbonden med stor skade og fornærmelse må sættes fra den«, for at hævne sig på sin husbond »til misbrug betjener sig af [forordningen af 9. december 1735], den 1. post og lader sine børn på fremmed gods eller andetsteds hengå for at skille husbonden derved«.

Og lige så bitter er Mads Jensen Brøndum på Nørgård i Grinderslev Sogn, Salling Nørre Herred. Han klager også stærkt over bønderne, som »efter at de dog i mange år er understøttede og behjulpne med tære- og sædekorn, med plovbæster og fornødne redskaber, med kongelige skatters forlag og andet mere til deres gårdes assi-

stance, forøder og ganske ruinerer deres gårdes bygninger og sælger besætningen og derefter søger lejlighed og går deres vej«. De ved nemlig, »at en fattig husbond har skade nok, at han ikke desforuden skulde gøre mere bekostning på at eftersøge sådan en skælms bonde til strafs lidelse«. Og så lader også de deres unge sønner forlade godset. Han oplyser bl.a., at »en dreng ved navn Niels Bertelsen, som er Bertel Stoergaards søn i Rybjerg by, i sin 13. år nu nylig for et halvt år siden af forældrene [er] bortsat til Aalborg i vente, at han der skal fylde sine 14 år og siden være fri for godset. Han har og en søn til, som forældrene ligeledes, efter beviselig beretning, vil sætte bort, så straks han lakker hen på 13 år«. ⁸

Også fuldmægtig Jørgen Eiskier på Kærgårdsholm føler bitterhed mod de vrangvillige bønder: »Og således søger bondestanden al den lejlighed, som de kan opfinde til at forebygge proprietærene, at de ikke skal få godt eller gavn af mandskabet, dels i henseende for at undgå Hans kongel. Mai:ts tjeneste, og dels for at blive fra bondestanden libereret«.

At disse drenges flytning til andre godser kunne give anledning til mistemning mellem de pågældende godsejere, fremgår af nogle af svarene fra Skivehus Amt. Blandt andre har ridefogden på Kås, Christen Sørensen beklaget sig over, at en dreng fra godset var kommet til Skivehus. På en anmodning om at levere ham tilbage havde Skivehus' ejer, gehejmeråd Claus Reventlow, reageret ved at lade »tiden overdrive indtil drengen var 14 år og 2 à 3 uger gammel, altså tilegnede Hans Højexcellence hr. gehejmeråd Reventlow og fuldmægtige drengen i anledning af (...) forordningens 1. post de dato 9. december 1735. Og for at undgå vidtløftighed mod så høj og from en herre, har velbyrdig hr. justitsråd Bartholin beordret drengen at levere, som og er sket«. Meningen med det-

te noget dunkle udtryk må vel være, at Kås har opgivet kravet og ladet drengen blive under Skivehus. Også fuldmægtig Søren Hannis på Saustrup nævner eksempler på, at Skivehus uretmæssigt har tilegnet sig andre godsers karle. Fuldmægtig Ramel på Skivehus afviser imidlertid indigneret den »urigtige«, »unødvendige« og »vrangelige« beretning fra Kås, som »ej er svarværdig«. »Det er langt fra, at mit høje herskab eller deres fuldmægtige søger at tilvende sig nogen af Kås' eller andre godsers unge mandskab, men alene er for at beholde det mandskab, som til deres godser med rette henhører«.

Synet på bondedrengenes indenlandske mobilitet

Adskillige af 1737-indberetningerne vidner om, at der blandt godsejerne og enkelte amtmænd herskede en udtalt uvilje mod, at forordningen af 9. december 1735 indirekte indrømmede drengene under 14 ret til at forlade deres fødestavn. Ja, endog om, at der blandt godsejerne tilmed bestod ukendskab til den gældende retstilstand.

Således skriver amtmænd C. Berregaard, Antvorskov og Korsør Amter: »Denne besværing høres fast af dem alle, at en del (...) drengene under 14 år løber fra et gods til et andet og ej er at holde i nogen bestandig tjeneste hos bonden på det gods, de er født, nogle sætter forældrene i latinske skoler og dels til håndværker og anden tjeneste i købstæderne, at de, når tiden kommer, at de i deres 14. år skulde enten i reserverullerne opføres eller gøre bonden nogen virkelig tjeneste, savnes af jordegodsernes ejere, og følgelig bliver ham til en stor skade og ulejlighed, når han derover i tiden både fattes dygtig mandskab (...) til Eders kongl. Maj:ts tjeneste, så og tjenestefolk for hans bønder (...) og endelig de, hvormed le-

Ligeledes for 5de aar siden er Berthold en dring fader derved som er under
 faderens søn i fannemij bys da 19de aar gammel siget at han Berthold er
 Aalbing Borg og Bort skoven med nogle Gæst Ridders, herforuden er
 en dring Vid næst Niels Bertelsen, som er Bort skovgaard som er
 dring Bys i sin 13de aar nu nylig for at fulgaa siden af forældrens
 Bort skov til Aalborg i hants sand der har siget i sin 14de aar og siden
 hans forfølgelse, sand siget og en søn til, som forældrens Ligeledes, at
 Bort skov Brøndums, der satte Bort skov som sand siget som paa 13de aar
 foruden er og manges af Brøndums, som der siget som en exemplar siget
 siden de nu er Bort skov op til af vider skadigstret og de siget pro
 prietærens fader, end og siget siget at Brøndums gæst gæst
 imod dring fader som og end til Brøndums, vider an siget, Deth an
 kom til Norgaard d. 25 April om aftenen og d. 27 April om morgena
 til Bort skov til Norgaard Norgaard d. 27 April 1737.

Niels Bertelsen
 til Norgaard

Fig. 4. En kendt flugthistorie er den senere storkøbmand og godsejer Niels Rybergs (Niels Bertelsen). Han forlod i 1736 fødegodset Nørgaard i Salling, og efter nogle år i Aalborg kom han til København, hvor han endte som en af landets rigeste købmænd. Uddrag af godsejer Brøndums indberetning, der ligger som bilag ved amtmand Müllers indberetning fra Skivehus Amt.

dige gårde skal besættes«. Men, føjer amtmanden til, da »de ikke som i forrige tid er vornede, så kan ingen proprietær have sig derover at besvære«. Denne manglende ret finder han imidlertid beklagelig, og foreslår, at det skal påhvile den bonde, der vil sætte sin søn til håndværk eller i latinskole, at søge husbonden om forlov, og siden ved »attest fra skolemesteren, lauget eller anden vedkommende« dokumentere, at drengene har gennemført den pågældende uddannelse og ellers være forpligtet til »at komme tilbage til godset«.

Amtmand E. v. Bülow, Tryggevælde Amt, er inde på lignende tanker og fremhæver, at der derfor »tildels er

mangel for sådan mandskab, og befrygtelig vil blive mere, til landgodsets største skade, med mindre Deres kongl. Majestæt vil (...) befale, at de skal forblive på det gods, hvorpå de er født, såvel når de er under deres 14. år, som når de er derover«.

Fra godsejerne i Odense og Rugård Amter lyder flere klager og ønsker om stramning. Bl.a. skriver F. v. Holstein til Søbysøgård: »Så giver og den frihed, det unge mandskab til deres 14. år er forundt, anledning til mandskabets formindskelse, og at proprietærene (...) i fremtiden vil blive emb[ar]asseret, såvel for mandskab til Hans May:ts tjeneste, som bondens, men havde det forblevet ved forordningen af 4. februar

1733, efter hvilken det unge mandkøn ved godset [var] forpligtede [til at forblive] fra barns ben op indtil de havde opfyldt deres 36 år eller deres visse tid udtjent ved landmilitisen, så kunde enhver proprietarius lettelig have observeret sine folk«. Altså udtryk for den tolkning af 1733-forordningen, at den medførte stavnsbånd fra fødslen!

Stiftamtmand Peter Neve, Maribo Amt, finder det »fornøden, at der blev lagt noget hold på deslige unge drenge, at og de til den ende, når de var 5 à 6 år gamle straks blev anførte i reserverrullerne og (...) forbundne at blive ved godset, indtil de havde udtjent deres tid ved landmilitisen«. Og fra Nielstrup i Maribo Amt oplyser ejeren, Jacob Flindt, at 3-4 drenge under 14 år, er »indgået til købstæderne, hvor de første gang antages til Guds bord af præsterne, i særdeleshed af provsten, mag. Rothe i Maribo, som formener det uforløden at æske pas af deslige umyndige drenge (...) og vil foregive, det ham ikke til dato har været forbudt«. Her er tydeligvis tale om en godsejer, der ikke er klar over, at drenge under 14 år ikke er stavnsbundne. Men i øvrigt rejser det spørgsmålet, om flytning til en købstad før det fyldte 14. år *eo ipso* medførte definitiv retlig frigørelse fra stavnsbånd. Flytning til et andet gods gjorde det jo ikke, men medførte blot stavnsbinding til det gods, hvor drenge fyldte 14.

Fra Visselbjerg i Ribe Amt beklager fuldmægtig Jacob Langlyth sig over, at to bondesønner »er bragt bort fra godset af Emmerlev og Ballum sogn, før de har opnået deres 14 år, uden ringeste tilladelse af herskabet«, som han altså har anset dem for pligtige at indhente.

Amtmand Christian Teilmann i Lundenæs og Bøvling Amter anser som flere andre de indenlandske flytninger, også fra det ene gods til det andet, for et »misbrug« og anbefaler som punkt 16 i sit lange forslag til bekæmpelsen heraf, at de under 14-årige

»måtte vorde befalet at tilhøre det gods, som de er født på, medmindre de med lovlig pas fra bemeldte gods kan være entledigede«.

Stiftamtmand E. Holck beretter fra Havreballegård og Stjernholm Amter om, hvordan »forældre som har slægt eller bekendtskab i de andre provinser (...) og udi købstæderne (...) tracter (...) ved alle optænkelige lejligheder at få deres børn, inden de bliver 14 år, derhen, dels for at undgå at blive indrullet (...) dels for at tjene større løn«. Og godsejerne beklager, »ej at have noget, hvorefter de kunde tvinge disse under 14 år til stavns«.

Stiftamtmand C. Güldenchrone, Hald Amt, beretter fra Hersum og Korsø Godser, hvordan ejeren Christopher Rosenørn klager over, at bondedrenge »går fra et gods til et andet, samt at det er bekendt, at hestekøbere fører dem med sig til Sjælland«. Og så tilføjer han en bemærkning, som i lidt varierende formulering forekommer i talrige svar, nemlig at bønderne »formener« deres sønner under 14 år at være fri. Altså indirekte et udtryk for, at bønderne åbenbart er mere bevidste om retstilstanden end godsejerne. Endnu tydeligere ses det af svaret fra fuldmægtigen på Stårupgård, der siger, »at en del bønder er af den tanke, at de kan hensætte deres børn, hvor de vil, forinden de opfylder deres 14. år«. Janus Friedenreich til Palstrup bestrider denne ret med henvisning til forordningen af 8. februar 1724, der »udtrykkelig befaler, at de skal have pas, i hvor unge de end er«. Et blandt mange vidnesbyrd om, hvor uklar lovgivningen på den tid var. Fuldmægtigen på Larchenfeld og Hessel, Jørgen Pors, er klar over, at der ikke er noget at gøre ved drengenes bevægelsesfrihed under den gældende retstilstand. Han foreslår derfor ganske konkret pastvang og stavnsbinding fra det 8. år, altså tæt på den nedre grænse, som blev fastsat i 1742.

Fra Skivehus Amt beklager fuldmægtig Jørgen Eiskjær på Kærgårdsholm, at nogle under 14 år »er undvig, helst deslige derudinden nøje har været iagttaget ved tilhold at blive på godset, hvor man stedse hver fardag dem tjeneste har forskaffet«. Og fra Skivehus Gods klager fuldmægtig Ramel over, at en bondesøn i sit 11. år er sendt med en skipper fra Århus til København, »omskønt faderen noksom er blevet tilholdt at tilbageskaffe samme sin søn, som han højlig selv havde fornøden at bruge hjemme«.

Bondekarlenes rømninger

Det sidste og utvivlsomt største problem, som indberetningerne bidrager til at belyse, er rømningerne af bondesønner over 14 år, altså af de lovformeligt og indiskutabelt stavnsbundne karle. Som nævnt omtales dette problem i 13 af de 25 amtmandsindberetninger med deres bilag. Ikke ganske uventet dominerer de jyske amter, hvorfra rømningsmulighederne både til lands og til vands ud af riget er størst. Her berettes derom fra otte amter. Derpå følger Lolland-Falster og Møn med tre, mens Sjælland og Fyn kun er repræsenteret med hver et enkelt amt.

Af de illegale rømninger gik som nævnt de fleste til udlandet, hvor risikoen for at blive fanget ind igen var minimal, for ikke at sige ikke-eksisterende, og ernæringsmulighederne formodentlig bedre end i Danmark. En del rømninger var dog indenlandske, især til købstæderne; og til de gevorbne regimente, vistnok fortrinsvis til rytterregimenterne.

Fra Kalundborg. Sæbygård, Dragsholm og Holbæk Amter melder amtmand F. Adeler, at de fleste søger til København, Amager eller Hollænderbyen, altså indenlandske lokaliteter.

Amtmand C.S. v. Galkowsky, Møns Amt, omtaler med navns nævnelse en

del rømninger i 1736, hvor den lovbe-falede efterlysning fra prædikestolene og efterfølgende ved herredstinget er foretaget uden resultat. Flugtmulighederne fra et land »omgivet af søen« er gode, men man ved ikke, hvilke skipper der har medtaget karlene, og hvor de er blevet af.

Fra Maribo Amt meldes fra flere godser om rømninger. Fuldmægtig Junghans på Rudbjerggård beretter om to karle, der menes »enten gået til Flensborg, Ærø eller Als«, altså til Slesvig, hvorfra de ikke kan bringes tilbage. Lysning efter dem er naturligvis uden virkning, og »de sejlene« er trods forbud »så dumdristige at tør understå sig i (...) at bortføre folk uden rigtig pas og skudsmål«. Han har mistanke om, at »ærøboerne og alsingerne, som ved michaeli tider kommer her på den vestre kant at fange sild, skal bortføre og forføre mange af det unge mandskab«. Fuldmægtig Sersling på Søllestedgård oplyser, at ingen er rømt ud af landet siden oprettelsen af den nye landmilit, men 3-4 karle over 14 år er rømt uden pas. De formodes dog at opholde sig i amtet, og man håber at finde dem og bringe dem tilbage. Fuldmægtig Detleff Reher på Grimsted beretter, at nogle (tal nævnes ikke) karle, som før han kom i tjenesten, har »begivet sig til søfart«. Og siden 1734 er en karl blevet indrulleret som soldat, efter sigende i Flensborg, hvortil også flere »unge drenge« er kommet, »og på sådan måde er godset nu ganske øde for unge karle«.

Amtmand Hans Landorph, Nykøbing Amt, melder, at 18 karle over 24 (?) år er bortgået i de 14 år, han har været amtmand, heraf ikke mindre end de 12 fra ét sogn, Astrup, »der ligger langs med Grønsund«. 8 af de 18 menes at fare til søs med hjemsted i København, fire skal være i Holland og tre i Flensborg. Om de sidste tre ved man intet. De fleste er forsvundet i tiden mellem nedlæggelsen af den

Fig. 5. Musketer og officer ved Fyenske nationale Regiment 1761. Tegningen findes i Carl Bertram: Vorstellung der sämtlichen königl. Dänischen Armee, worinnen zur eigentlichen Kenntniss der Uniform von jeden Regimente ein Officier und Gemeiner in völliger Mondirung abgebildet sind..., Kbh. 1761, (Trykt, håndkoloreret værk, Tøjhusmuseet).

gamle og oprettelsen af den nye landmilit.

Fra Assens og Hindsgavl Amter beretter amtmand Hans Simonsen, at »adskillige (...) er echapperede og af landet udgangne«. I de fleste tilfælde er der tale om karle, som er blevet overtalt til at tage tjeneste ved rytterregimenter. Men desuden vides nogle at være kommet til Holsten og til Als.

Om de problemer, stiftamtmand C.C. Gabel melder om fra Riberhus Amt, er der tidligere talt. Det er indlysende at problemerne her og i Koldinghus Amt er særlig store, fordi de to amter grænser op til Slesvig, som er karlenes nærmeste »helle«, hvor de enten kan blive, eller hvorfra de let kan søge videre bort, især til Holland og England. Når præsten i Brande, H.C. Clausson, i 1761 kan skrive: »Skulle sømagterne give alle de danske karle afsked, som tjener på deres flåder, ville de anseeligt forringes«, så er der nok grund til at formode, at hovedparten af dem stammer fra disse amter og fra i hvert fald de sydlige dele af Lundenæs og Bøvling Amter.⁹ Peder Nielsen Endorph til Hennegård hævder, måske nok en kende for dramatisk, at karlene »så snart de på fremmede steder kan ernære sig, tager de flugten til Holland og Holsten i regarde at blive fri for at indskrives i reserverullerne så også at fæste gårde«. Og næsten ordret det samme siger Rasmus Bundesen til Søvig og Søren Christensen Rygaard til Hesselmed. Den sidste føjer dog til Holsten og Holland »og andre steder«. Poul Borreby i Varde, der ejer gods i Børsrose og Ål Sogne, klager også over, at karlene fra hans gårde undviger til Holland, »og mulig agter ej at tilbagekomme, så på 10 steder i [Børsrose by], i alt 21 td. htk. er ikkun én eneste ung karl«. Peder Damgaard til Frøstrup hævder, at karlene, »når som helst de kan bestille noget og er over 14 år, så går deraf undertiden nogen bort, og kommer de først sønden Ribe, så er

de fast intet mere igen at få ind til stavns«. Fuldmægtig Woydemann på Sneumgård påstår, at herfra »hen imod 30 personer af ældre åringer« er gået med skib til Holland, »siden sidste landmilitsets indsættelse«. At det »til slutning [vil] geråde udi stor mangel for mandskab såvel til Deres Mai:ts tjeneste som godsets konservation«, lyder meget sandsynligt. Og tilsvarende toner lyder fra endnu flere af godserne i Riberhus Amt.

Især indberetningen fra amtmand v. Linstow i Koldinghus Amt med dens mange bilag vidner om, at rømmede karle søgte til rytterregimenterne. Den optager ikke megen plads hos Fridericia, der dog kortfattet omtaler de mange rømnings fra kongens eget gods til rytteriet og den misbrug, der i denne forbindelse siges at findes sted af forordningen af 12. januar 1733 om officerernes ret til at sætte de karle, der uden pas rømte til Slesvig, til krigstjeneste i de gevorbne regimenter. Denne trafik fortjener en lidt fyldigere omtale.

Denne misbrug beskrives meget detaljeret i redegørelser fra regimentsskriver Søren Hachsen og amtsforvalter Christian Roed med diverse underbilag. Grunden til, at karlene, som tilfældet er, ligefrem »proforma« rømmer med det direkte formål at blive »indfanget« af rytterofficererne, skulle ifølge amtmanden være denne: »at undgå landsoldateriet, og at når de blev ryttere, så kunde de nyde deres halve sold [af Søren Hachsen angivet til 12. rd. årlig, formentlig i sig selv lige så meget som et års karleløn på denne egn] og dog tjene bønder, som i det holstenske giver mere løn end her«. Det var altså ikke uforståeligt, at det fandtes mere attraktivt end at tjene kongerigske bønder og tåle trakasserierne i landmilitstjenesten. Søren Hachsen beskriver, hvordan tidligere hvervede ryttere aktivt bruges som lokkeduer, fx deres egne brødre, pårørende eller kammerater; og hvordan rytterof-

ficererne undertiden ligefrem bemægtiger sig karlene på godserne nord for grænsen og fører dem med til Slesvig, hvortil de derpå hævdes selv at være rømmet.

Foruden til rytteriet siges nogle af de rømte karle at være søgt til hestgarden i København, hvilket også har været anset for mere attraktivt end at være bondekarl og tjene som landsoldat.

Umiddelbart kan det synes ejendommeligt, at myndighederne kunne have så meget imod denne hvervning til rytterregimenterne eller til hestgarden, som jo også var dele af den danske hær. Med hensyn til rytteriet kunne en mulig forklaring måske være, at disse danske karle trådte i stedet for udenlands hvervede ryttere, der ikke blev unddraget det danske samfund som tjenestekarle og gårdfæstere.

Af den detaljerede liste over undvejet mandskab, 199 mand foruden et ukendt antal fra enkelte godser, som amtmand Christian Teilmann har vedlagt sin indberetning, ses det, at den altovervejende del er rømmet til, hvad Teilmann betegner som Holsten. Han oplyser udtrykkeligt, at størstedelen af dem, der herefter begiver sig videre derfra til Holland, »går på skibsfarten«. Det er åbenbart, og næppe overraskende, at hollænderne til bemanding af deres store handelsflåde har brug for alle de karle, som de kan trække til sig.

Fra Havreballegård Amt synes ifølge stiftamtmand E. Holck ingen hverken under eller over 14 års alderen at være rømmet. Fra Stjernholm Amt har flere godser derimod meldt om rømninger af begge kategorier. Men hvor mange det drejer sig om, og hvorhen de er flyttet eller rømmet, hersker der åbenbart stor uvidenhed om.

Amtmand F.L. v. Woyda, Skanderborg og Åkær Amter, kan oplyse, at ingen under 14 år er bragt ud af landet,

men både en del af dem og nogle ældre »har begivet sig til købstæderne her i landet« eller til andre godser, »dog ej anderledes, end vedkommende ejere jo er forsikret om at få dem tilbage, når de sligt ej længere vil tillade«.

Tilsvarende lyder meldingen fra amtmand D. Trappaud, Dronningborg, Silkeborg og Mariager Klosters Amter, for så vidt angår Silkeborg Amt.

Fra Hald Amt, hvorfra stiftamtmand C. Güldenrones egen beretning er et meget fyldigt referat af godsejernes svar, som desuden er vedlagt i original, meldes om talrige rømninger af karle over 14 år. Bl.a. beretter Janus Friedenreich til Vindum Overgård, at en del af disse »tid efter anden hemmelig (har) bortsneget sig til Sjælland, København og de andre provinser samt og til Holsten med hestekøbere og øxenkøbmænd og andre«. Fuldmægtig Peder Høeg melder fra »de Rohders og sal. Jens Lassens arvingers strøgods« (bl.a. Lee Søgård), at en del karle i tiden mellem nedlæggelsen af den gamle og oprettelsen af den nye landmilit »er dels af landet undvigt og dels engageret sig ved de gevorbne regimenter«, så man derfor »med stor bekostning har måttet tilkøbe sig 3 karle til Eders Maj:ts tjenestes befordring«. Også fra andre godser er der sket rømninger, herunder også af fæstebønder. Bl.a. er der fra Hald Gods ulovligt i de sidste 5-6 år undvejet 17 à 18 karle, »som dels til Holsten, dels til de andre provinser skal være escaperede og efter al mulig anvendt flid ingen kundskab om deres tilholdssted [er] erlanget, uden alene en, som skal have fæstet gård i Haderslev Amt«. Amtmanden konkluderer, at man deraf kan se, at gods-ejerne i Hald Amt har haft grund til at besvære sig over meget mandskab »af landet at være udpraktiseret, hvilket mesten derpå udløber, at det enten er fæstebønder, tjenstdygtige karle eller af de udi reserverullen indskrevne, som således er undvigede«.

Specification

De i det indviigt skandstat. under
Lundenis og Bøvlings Amter
fra som indviigt
Øster-Hor. Herret

Baardenis	Rude	hvor mange indviigt er som	Hvor vidt	Til Gudsbede de ere rante
Bro Wiin gaard gards	8	hørt rante for af de 4-er indviigt eller tie	14	Holstein
fra Gredelund gards	10	hørt rante for af de 10-er eller tie	14	Holstein
af Søborggaard gards	3	indviigt, men for som verer lygt og færes for gamle		
af Lindberg gaardsgards	6	hørt rante til men vj for gamle		Holstein
af Søtkolm gards	5	hørt rante til men vj men lert for gamle		Holstein
Artergaard gards	11	indviigt til men vj men lert for gamle		Holstein
fra Scromager gards	10	indviigt alle ad de 10 indviigt eller tie		Holstein
2-er	9	indviigt alle ad de 9 indviigt eller tie		Holstein

Fig. 6. Fra godserne i det sydvestjyske Øster Horne Herred kunne man i 1737 optælle, at over 80 stavnsbundne mænd var forsvundet. De synes alle at være taget til Holsten. Bilag til amtmand Teilmanns beretning fra Bøvlings-Lundenæs amter (uddrag).

Endelig melder fuldmægtig Hans Lund fra Skivehus Amt på amtmand Selio Müllers vegne om talrige rømninger af karle. Som tidligere nævnt har han ved henvendelsen til godsejerne som den eneste ved en udvidet fortolkning af 1737-reskriptet direkte opfordret godsejerne til at give oplysning om dem, der er ældre end 14 år. Mogens Rosenkrantz til Spøttrup benytter som tidligere nævnt opfordringen til især at berette om de »*dovne og nachlæssige*« fæstebønder, der enten må sættes fra gårdene efter at have »*ruineret og forødet*« dem, eller selv rømmer fra dem. Ole v. Lasson til Bustrup oplyser, at en del af hans unge karle er bortrømmet til Holsten sammen med øksen- og hestekøbmænd. Men at desuden »*en del ryttere ligger her i landet og opholder sig ikke for andet end at praktisere og bortføre både mænd og unge karle af godserne*«. Og er de først kommet til Holsten, får man dem ikke tilbage igen, men de »*går ad Holland og Hamborg*«. Fuldmægtig Ramel på Skivehus beretter om bortrømmede fæstebønder. »*Men ved hvad lejlighed de er bortkomne, vides ikke heller, uden at man troligst må slutte, at de af andre sådanne, som forhen fra godset er bortrømte til Holsten, Tønder og andre steder bliver tilskyndet at bortløbe*«. Det synes lidt uforståeligt, at endog fæstebønder kan rømme, uden at godset i det mindste ved »*ved hvad lejlighed*« det er sket. Interessant er også den oplysning, at »*slige for længst undvigte personer (undertiden) om nattetide kommer hjem til deres pårørende og igen stjæler sig bort*«.

Mange andre godser melder om rømninger, og et gennemgående træk er, at de rømte er forsvundet sammen med øksen- eller hestekøbmænd. I enkelte tilfælde oplyses det dog, at forsøg på rømning bliver opdaget og de pågældende tilbageholdt. Herom fortæller bl.a. fuldmægtig Anders Knud-

sen på Grinderslev Kloster: »*Samme år var der også en person af reserve-mandskabet (...) 19 år gammel, på færde at ville bortrømt, men som jeg fik kundskab derom, har jeg ladet ham hente her til Grinderslev Kloster og der ladet ham under daglig vagt og tilsyn forblive*«, indtil han havde aflagt ed på ikke mere at ville bortrømme. Fra Østergård i Harre Herred melder fuldmægtig Poul Møller om undvigelse »*såvel af gifte mænd som ungt mandskab*«. Bl.a. rømte i foråret 1735 mølleren Niels Nielsen fra Nissum Mølle med kone og børn. »*Konen med børnene fandtes i Viborg, men manden har man ej siden kunnet få nogen vis kundskab om*«. Nogen mener dog, »*at han skal tjene i København*«. En anden fæster i Nissum meldes også rømmet, men i dette tilfælde efterladende kone og børn. Og skønt konen intet kan oplyse herom, menes det dog, at han »*er gået sønder på ad Holsten til*«. Og pga. de mange rømninger af »*både unge og gamle*« er der nu »*mangel på ungt mandskab både til Hans May:ts tjeneste og gårdes fæste*«. Også på Harregårds Gods har der været ryttere på færde med at hverve karle. Ejeren H. Raun har klaget herover til Generalkommissariatet, »*men bekom intet svar derpå*«. En af hans karle, der var bortrømmet i juni 1736, var blevet anholdt af kaptajn Jasper v. Brochtorph under det sønderjyske regiment. Hvis ejeren ville have ham tilbage, skulle det koste ham 29 rd., »*men som jeg syntes, at fordringen var noget ubillig, lod jeg karlen blive uafhentet*«.

Dette er kun eksempler på bondekarlenes rømning. En opremsning af alle tilfælde ville være til dels enslydende gentagelser. Men der er mange. Og sammenlagt vidner de givetvis om et meget stort problem, i hvert fald i visse egne af landet. Det der fremkaldte rømningerne var vel en kombination af frygten for udskrivning til landmilitzen og af 1730'ernes vanskelige

vilkår for landbruget, der gjorde gårdfæste endnu mere upopulær, end den ofte kunne være selv under mindre ugunstige konjunkturer.

Afslutning

Som nævnt må det nok antages, at rekskriptet af 29. marts 1737 og de indberetninger, det gav anledning til, var startskuddet til udvidelsen af stavnsbindingen i 1742 fra at gælde fra det 14. til det 36. år til nu at omfatte årene fra 9 til 40.

Det kan umiddelbart undre noget. Indberetningerne viste klart, at det problem, der lå bag rekskriptet, flugt til udlandet af under 14 år gamle drenge, reelt var uden betydning. Og rømninger til udlandet af karle over 14 lod sig næppe påvirke af, om stavnsbindingen indtrådte ved 14- eller ved 9-årsalderen.

Tilbage blev bondedrengenes indenlandske flytninger, som synes at have haft et ret betydeligt omfang. For så vidt de foregik fra et gods til et andet, var de vel uden anden betydning for udskrivningspotentialt til landmilitisen, end at nogle godser kunne mangle udskrivningsemner, mens andre havde flere end måske strengt nødvendigt. Tilsvarende var de vel med tilsvarende forbehold, set under ét, neutrale, hvad angår tjenestekarle- og gårdfæsterpotentialt. Altså i begge tilfælde udtryk for mulige interne interesse modsætninger blandt godsejerne selv. Mod-sætninger, som også kunne afspejle sig i flugt fra de mindre attraktive til de mere attraktive godser, hvad enten forskellene mellem disse skyldtes egne større eller mindre frugtbarhed med deraf følgende lønforskelle m.v., eller at årsagen var mere individuelle forskelle på de enkelte godsets behandling af deres karle og bønder.

Spørgsmålet er dog, om der ikke tilbage som i hvert fald et væsentligt mo-

tiv, måske hovedmotivet, til udvidelsen af stavnsbåndet står et ønske om at hæmme specielt vandringerne fra landet til købstæderne.

Ved disse skete der to ting. Dels reduceredes samlet set landbrugets arbejdskraft og gårdfæsterressourcer, og dels formindskedes udskrivningspotentialt til landmilitisen, da de drenge, der kom til købstæderne inden 14-års alderen vel var blevet definitivt unddraget udskrivningen, da de ikke stod til rådighed for nogen godsejer til dette formål.

Om det er dette hensyn og altså en større vægtning af landbrugserhvervets end af købstaderhvervenes betydning for staten, der har været afgørende – eller om stramningen af stavnsbåndet alene har været resultatet af en styrkeprøve mellem de godsejere på den ene side, som af den ene eller den anden grund ikke kunne holde på deres mandskab, og de godsejere på den anden side, der ved gunstigere beliggenhed og bedre behandling af mandskabet kunne trække karlene til sig – ja, det får stå hen.

Men under alle omstændigheder afspejler 1737-materialet en betydelig bevægelighed i den danske bondeungdom efter nedlæggelsen i 1730 af en gamle landmilitis og oprettelsen af den nye i 1733. Der var givetvis tale dels om en betydelig mobilitet blandt drenge under 14 år – ganske vist ikke til udlandet, men fortrinsvis mellem de enkelte godser – og dels om talrige rømninger af karle over 14 år, og for disses vedkommende ofte ud af landet. At den var større i 1730'erne end senere i århundredet frem til stavnsbåndsløsningen i 1788 er sandsynligt. Men hvor meget større den var, kan kun fortsatte undersøgelser af rømningerne afsløre. Alt tyder dog umiddelbart på, at problemet i hvert fald i de sidste årtier før 1788 var stærkt aftagende, bl.a. det stærkt faldende antal i Viborg Landstings skøde- og pan-

tebøger af tinglyste stævninger efter rømte karle. Det er ikke nær alle rømninger, der har resulteret i en stævning efter de rømte ved landstinget. Hvad kriteriet herfor er været, er uklart. Men som en indikator for rømningernes relative omfang kan stævningstallene formentlig nok tjene. Opgjort i 5-årsperioder ses det, at stævninger efter rømte karle i Viborg Landstings område kulminerede med 315 i 5-året 1735-39, for fra midten af 1760'erne at falde markant. Fra 1780-84 forekommer 6 stævninger, og fra 1785-89 kun 3. En tilsvarende tendens ses i øvrigt i antallet af stævninger efter rømte bønder, som ligeledes kulminerede 1735-59 med 29, for igen fra midten af 1760'erne at falde markant til seks i årene 1780-84 og til kun en enkelt i årene 1785-89.

Årsagerne til karlenes rømninger var flere. Hos en del, men dog nok de færreste, var udve vel en i hvert fald medvirkende årsag. Derimod anføres udsigterne til at blive tvunget til at overtage en forsømt eller måske ligefrem øde fæstegård ofte som rømningsmotiv. I det hele taget var tilværelsen som bondekarl eller bonde i krisetider for landbruget, ofte under en hård gods ejer eller en brutal ridefoged, nok ofte så barsk, at den i sig selv kunne motivere rømning til andre lande, hvor der var chance for en mere menneskeværdig tilværelse.

Men først og fremmest var udskrivning til soldat i landmilitserne det store skræmmebillede for enhver bondekarl, som det ofte fremføres, hvilket understøttes af den kendsgerning, at rømninger ofte skete til de gevorbne regimenter, især rytterregimenterne. Det var altså ikke militærtjeneste som sådan, men landmilitstjeneste, der var afskrækkende! Når historieskriverne tidligere har været tilbøjelige til at bagatellisere ulemperne for bønderkarlene ved tjenesten i landmilitserne, tog de grundigt fejl.¹⁰

Noter:

Museumsinspektør Karsten Skjold Petersen takkes for hjælp til fremskaffelse af illustrationer.

1. Se herom Jens Holmgaard: ... uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilitser og særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlens vilkår i øvrigt, 1999.
2. Vedr. forordninger henvises til den trykte forordningssamling.
3. Om forordningen af 5. marts 1731, se Jens Holmgaard: Er stavnsbåndet først indført 1733? En undersøgelse af forordningen af 5. marts 1731 og dens tilblivelse, Bol og By 1988: 1. Også trykt i Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinansier og reformer i Danmark i 1700-tallet, 1990.
4. Plakat ang. at proprietærernes ret til det unge mandskab skal tage sin begyndelse fra de er ni år gamle, og at de virkelige soldater ligesåvel som reserverne må fra atten til fyrretyve år indrulleres. Trykt i forordningssamlingen.
5. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, 1888.
6. Materialet ligger i Rigsarkivet, Danske Kancelli, D 21. Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelse nr. 173/1737, hvortil der henvises i det følgende. Indberetningerne fra de enkelte amter er ordnet topografisk. Det er benyttet af J.A. Fridericia (se note 5, s. 102-117), men er her kun refereret i stærkt sammendrag. Originalmaterialet består, ud over medsendte gengivelser af reskriptet og amt-mændenes følgeskrivelser ved videresendelsen til godsejerne, af noget over 200 foliosider. Man skal være opmærksom på, at begrebet »landet« i besvarelserne snart bruges synonymt med »riget«, som det tydeligt er ment i reskriptet, og snart med »landsdel« eller provins (Sjælland, Fyn, Jylland osv.). Denne vaklen i sprogbrugen viser sig nyttig her, idet den gav anledning til mere specificerede oplysninger om, hvad der er blevet af de karle og drenge, som har forladt godset. Til tider besvares flere spørgsmål, end reskriptet faktisk stiller, fx også hvilke personer over 14 år der er rømmet. Endvidere skal man være opmærksom på, at hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor dansk lovgivning ikke uden videre gjaldt, ofte opfattes som en enhed og under ét betegnes som Holsten. Endelig bør jeg gøre opmærksom på, at gengivelsen af navne på de fuldmægtige, som i mange tilfælde har svaret på godsejernes vegne, kan være forkert, da underskrifterne ofte er vanskelige eller umulige at tyde, og da der som

- regel ingen kontrolmulighed findes, som når talen er om ejerne selv.
7. Denne besvarelse 21 tætskrevne sider foruden stiftamtmandens følgeskrivelser gengives af Fridericia på kun 1/3 side, hvilket ikke giver noget indtryk af de særlige problemer, der består her i det sydlige Jylland – det illustrerer dermed problemerne ved at anvende Fridericias gengivelse.
 8. Hvad der gør denne »flugt«, som jo var legal if. 1735-forordningen, særlig interessant er, at den omtalte dreng, Niels Bertelsen, var ingen ringere end den siden så navnkundige storkøbmand og godsejer Niels Ryberg. Beretninger i hans biografier om tidspunktet for og de nærmere omstændigheder ved hans »flugt« har hidtil beroet på usikre formodninger. Men nu står tidspunktet altså fast som slutningen af 1736. Han var da ikke, som Mads Brøndum oplyser, 13, men kun 11 år, idet han var født i 1725. Da Fridericia udgav 1737-beretningerne, har han næppe været opmærksom på, hvem det drejede sig om. Ellers ville han formentlig have oplyst det i en note. Om Niels Rybergs »flugt«, se i øvrigt Fortid og Nutid, 2001:1., s. 52-56.
 9. Økonomiske Priisskrifter, 1774. Heri bl.a. trykt H.C. Claussons besvarelse af General-landvæsenskollegiets prisopgave om folkemængden i bondestanden. Her citeret efter Gunnar Olsen: Stavsbåndet og tjenestekarlene, Jyske Samlinger, Ny rk., I, 1952, s. 207.
 10. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde?, Bol og By 1986: 1. Også trykt i Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads, 1990. s. 225-44. Samme: De bilder sig ind, vore jyske karle er dumt fæ. Godsejerklage 1776 om mishandling af karlene i landmilitsen. Bol og By 1995:2, S.55-84.